

“ZORG DRAGEN VOOR
ELKAAR EN VOOR HET
ERFGOED.”

IN GESPREK MET
SONJA VANBLAERE
EN ERIK WIEËRS

Erfgoed en collectief wonen: het is een verhaal van herbestemming, duurzaamheid, samenwonen en zorg dragen voor erfgoed. Wat zijn de kansen en beperkingen van dit verhaal? We vragen het aan Sonja Vanblaere, administrateur-generaal van het agentschap Onroerend Erfgoed, en aan Erik Wieërs, Vlaams Bouwmeester. Een gesprek over nieuwe collectiviteiten die voortbouwen op een rijk verleden.

De erfgoedsector staat traditioneel voor het behoud van wat waarde heeft: ons erfgoed. Vandaag zien we dat de erfgoedsector nieuwe accenten legt en bijdraagt aan maatschappelijke vernieuwing en ruimtelijke transitie. De architectuursector van haar kant staat sinds de twintigste eeuw voor het 'nieuwe' en 'voortgang'. Hier zien we vandaag dat het voortbouwen op het bestaande belangrijker wordt. Een steeds groter aandeel van de architectuuroopdrachten bestaat uit renovaties, restauraties of herbestemmingen. Waait er een nieuwe wind door de architectuur en de erfgoedsector? Is er sprake van een kantelmoment in de maatschappij, een *momentum*?

SONJA VANBLAERE Onroerend erfgoed heeft lang het imago gehad enkel met het verleden bezig te zijn. Dat is veranderd. We beseffen dat het verleden alleen maar een kans heeft om te blijven bestaan als we er op een hedendaagse manier mee omgaan en erfgoed een rol laten spelen in de maatschappij. Erfgoed evolueert van een niche in de maatschappij tot een sector met een stem in het maatschappelijk debat. We moeten aansluiten op actuele problematieken zoals herbestemming, duurzaamheid, klimaat of het behoud van open ruimte. De grote uitdaging voor de erfgoedzorg is om hier op in te spelen en tegelijk het erfgoed te bewaren voor de toekomst.

“MENSEN DIE EEN BESCHERMD PAND KOPEN, KOPEN MET HUN HART, NIET ENKEL MET HUN PORTEMONNEE. BIJ COLLECTIEF WONEN GAAT HET OM EEN GROEP MENSEN DIE DAT HART VOOR ERFGOED DELEN.”

SONJA VANBLAERE

ERIK WIEËRS Ik denk dat we inderdaad op een kantelmoment zitten. De discussies rond klimaat, circulair bouwen en hergebruik werpen een andere blik op erfgoed. Vroeger was de reden om een gebouw te bewaren zijn cultuurhistorische waarde. Vandaag is erfgoed ook op een andere manier belangrijk. We hebben niet alleen de intentie om dingen met cultuurhistorische waarde te bewaren, maar om alles te bewaren, of toch zoveel mogelijk. Vroeger zou men geneigd zijn om een doorsnee kantoorgebouw af te breken. Als men vandaag de volledige milieulast bekijkt, dan is het meestal beter om het gebouw te hergebruiken. Zelfs om

financiële redenen is het vaak beter om het af te breken, maar omwille van duurzaamheid is het wél interessant om zulke gebouwen te bewaren. Dat maakt dat ons patrimonium enorm groeit. We krijgen een andere kijk op wat waardevol is. Het *weiterbauen* op eenzelfde gebouw wordt een van de belangrijkste architectuuracties.

SONJA VANBLAERE Voor erfgoedzorgers is niet alles erfgoed. Zij kijken naar de essentiële erfgoedwaarden die ze willen doorgeven aan de volgende generaties. Dat gaat niet altijd over esthetiek. Dat kunnen ook socio-culturele waarden zijn die op een unieke manier in een bepaald gebouw nog bewaard zijn. Het is onze taak om ze te beschermen en ervoor te zorgen dat mensen ze nog in hun context kunnen beleven. We moeten erfgoedwaarden durven combineren met nieuwe elementen. Herbestemmen en een nieuwe functie geven zijn manieren om het erfgoed te behouden en tegelijk aan te sluiten op de circulaire economie en duurzaamheid.

Collectief wonen in erfgoed

De omslag van individueel naar collectief bouwen en wonen is vandaag een belangrijk thema in het maatschappelijk debat. Kan erfgoed hieraan bijdragen? Heeft collectief wonen in erfgoed een meerwaarde?

ERIK WIEËRS Voor mij bestaat er geen expliciete relatie tussen collectief wonen en erfgoed. Collectief wonen is het na te streven toekomstbeeld. Het is beter dan individueel wonen. Ik pleit ervoor om collectief wonen zoveel mogelijk te stimuleren, dus ook in erfgoed. Er zijn natuurlijk specifieke erfgoedsites zoals een klooster, die ideaal zijn omdat ze individuele en collectieve leefruimtes combineren. Maar eigenlijk komen alle forse, middelgrote gebouwen in aanmerking: een kasteel, een vierkantshoeve, een groot landhuis. Ik zie niet meteen een voor- of een nadeel om collectief wonen onder te brengen in erfgoed. Ik ga ervan uit dat je collectief wonen zoveel mogelijk in bestaande gebouwen organiseert.

SONJA VANBLAERE Collectief wonen in erfgoed kan toch een meerwaarde hebben? Ik denk in eerste instantie aan kloosters, kazernes of begijnhoven, waar men historisch al een collectieve vorm van wonen had. In hoeverre had je ook vaak 'cohousing' met de knechten en de meiden, de grootmoeder en de overgrootmoeder. Er is sprake van een slingerbeweging. In het grotere erfgoed woonden vroeger veel families, in rijkere periodes één familie, en nu keren we weer terug naar meerdere families. Dit is eigen aan erfgoed: alles komt terug. Vanuit persoonlijke ervaring weet ik dat het aspect erfgoed wel degelijk een betekenis heeft als mensen er bewust voor kiezen. Ik ben bestuurder bij Symbiosis, een stichting van openbaar nut die een specifieke vorm van collectief wonen promoot. Een van onze projecten is een

beschermd klooster in Gent. De traditie van collectief wonen wordt er verdergezet, en dit geeft een bijkomende dimensie aan het collectieve wonen van vandaag. Het oeroude concept van collectief wonen wordt er benadrukt en bevestigd door opnieuw voor zo'n woonvorm te kiezen. De zorg voor elkaar en de zorg voor het erfgoed vinden elkaar in de projecten van Symbiosis. Mensen die een beschermd pand kopen, kopen met hun hart, niet enkel met hun portemonnee. Bij collectief wonen gaat het om een groep mensen die dat hart voor erfgoed delen.

Collectief wonen in erfgoed gaat niet altijd over herbestemming. De collectieve woningbouw uit de twintigste eeuw heeft meestal haar woonfunctie behouden. Dit erfgoed wordt echter vaak met sloop bedreigd.

ERIK WIEËRS De renovatie van het naoorlogse patrimonium, zeker in de sociale woningbouw, is niet zo evident. Hier geldt soms het omgekeerde: dat je er beter geen woningen meer in realiseert. De verdiepingshoogtes voldoen bijvoorbeeld niet meer aan de normen, of de gebouwen kunnen niet voldoende geïsoleerd worden. Een ontwikkelaar wil zoiets het liefst afbreken. Voor zulk erfgoed is het interessant om te onderzoeken of er een andere functie in kan. Het is belangrijk dat je bij erfgoed niet vanuit een functie denkt, maar vanuit het gebouw. Het gebouw komt eerst en dan de functie. Daarom pleit ik er ook voor om anders te bouwen. Als je een gebouw neerzet, moet het een flexibele structuur hebben. BOb Van Reeth, de eerste Vlaamse Bouwmeester, noemde dat de 'intelligente ruïne': een structuur die losstaat van het programma en die in de toekomst ook andere functies kan herbergen.

Collectief wonen in erfgoed is misschien niet altijd even wenselijk. Neem het voorbeeld van een hoeve op het platteland. Die ligt afgelegen en is moeilijk bereikbaar. De hoeve herbestemmen tot wonen betekent ook het inpalmen van rijke landbouwgrond, die eeuwenlang gecultiveerd is. Moeten we daar wel gaan wonen?

SONJA VANBLAERE Als de landbouwfunctie niet meer mogelijk is, moet je wel zoeken naar andere oplossingen. Ik woon in het Pajottenland, omringd door grote hoeves waarvan een aantal al lang niet meer als hoeve functioneren. Ik ben altijd gelukkig als daarin een woonfunctie komt in plaats van de zoveelste B&B. Grote hoeves worden nu vaak opgesplitst in tweewoonst of vierwoonst. Dat zijn nieuwe woonformules waarvoor erfgoed veel kansen biedt. In onze sector zeggen we vaak: gebruik of hergebruik het erfgoed waarvoor het diende. Maar als dat niet mogelijk is, herbestem het dan zodanig dat het niet verloren gaat. Wij zijn altijd blij als een molen weer kan malen. Maar als dat niet kan, zijn we even blij als die molen als bouwwerk behouden blijft, terwijl het een café wordt. De erfgoedwaarde blijft bewaard. Er wordt voor gezorgd.

ERIK WIEËRS Het is een complexe afweging. Als die landbouwgrond bijvoorbeeld een monocultuur is zoals een maïsveld, en de bewoners zetten bomen in de plaats, herstellen de natuurlijk loop van een beek of leggen een wadi aan, dan is dat vooruitgang. Wat wel belangrijk is, is de mobiliteit. Wij pleiten ervoor om dichter in de kernen te gaan wonen. Je kan in een hoeve in het landschap gaan wonen, op voorwaarde dat je daarmee die hoeve en het landschap herstelt, en je met de fiets naar de supermarkt en de stad gaat. Je zou mensen die samenwonen ook moeten stimuleren om vervoer te delen. Er zijn natuurlijk een aantal bedreigingen. Als mensen bijvoorbeeld paarden houden en verkeer naar die plek aantrekken, dan is dat een achteruitgang. Je kunt dus niet zomaar zeggen dat het goed of slecht is om daar te gaan wonen. Het hangt af van de manier waarop men dat doet. Het idee van daarnet, van het zorg dragen voor elkaar en voor het erfgoed, is interessant. Zorgen voor het erfgoed betekent ook dat je zorgt voor de omgeving errond.

Is er een link tussen collectief wonen en een duurzame en bewuste levenswijze?

SONJA VANBLAERE Collectief wonen gaat vandaag niet enkel over het invullen van sociale behoeften, maar om een bewuste keuze voor een bepaalde levenswijze. Dat kan vanuit een maatschappelijke, een filosofische of een ecologische overtuiging zijn. Bij collectief wonen in erfgoed kan je daarbij soms voortbouwen op een historische visie op collectiviteit. Kloostergemeenschappen hadden bijvoorbeeld niet alleen een visie op samenleven, maar ook op ecologie, recuperatie en zuinigheid. Dat zit vaak ingebakken in de cultuur van het samenleven.

“HET WEITERBAUEN OP EENZELFDE GEBOUW WORDT EEN VAN DE BELANGRIJKSTE ARCHITECTUURACTIES.”

ERIK WIEËRS

Erfgoed als hefboom voor collectiviteit

Erik, jij woont zelf in een collectief woonproject in een binnengebied van een bouwblok. Wat is voor jou collectief wonen?

ERIK WIEËRS De definitie van collectief wonen is dat je iets deelt. Je deelt een ruimte en je deelt het beheer ervan. Een klassiek appartementsgebouw is voor mij geen collectieve woning. De traphal is misschien collectief, maar men beheert die niet samen. Er is ook geen ruimte om elkaar te ontmoeten. Dat is toch de minimumvoorwaarde om over een wooncollectief te spreken. Waar ik woon, hebben we de meest voorzichtige vorm. Wij delen alleen een tuin. We hebben dat bekeken als architecten: het was beter als de tuin één geheel bleef dan hem op te splitsen. Dat was niet vanuit de

“VROEGER SPRAKEN WE OVER HET VERZOENEN VAN ERFGOED MET DUURZAAMHEID. VERZOENEN? WAS ER DAN EEN OORLOG MISSCHIEN?”

SONJA VANBLAERE

ambitie van samenwonen met anderen. Sommige cohousinggroepen overleggen eerst wat ze willen delen en hoe ze dat willen doen. Daarna zoeken ze een grond of een pand. Vaak loopt het al mis voordat ze beginnen bouwen, omdat ze dat ‘samen’ institutionaliseren. Bij ons is dat heel vrijblijvend. Wij delen een tuin. De rest groeit organisch. Wij hebben dat nooit afgesproken, maar gebruiken vaak elkaars auto. Zo hebben we samen altijd minder auto’s nodig. Ieder heeft ook een privaat terras. Dat vinden wij belangrijk. Veel Vlamingen gaan ervan uit dat ze inboeten aan privacy als ze collectief gaan wonen. Ze focussen op wat nadelig zou kunnen zijn als je zaken gemeenschappelijk organiseert.

Je beschouwt collectief wonen als een ruimtelijk model?

ERIK WIEËRS Inderdaad. Je bepaalt in feite: ik woon hier en dat zijn onze burens. Dat is ook waar iedereen naar verlangt. Als iemand positief over een verkaveling spreekt, gaat het altijd over het straatfeest, over het collectieve dus. Er is niemand die echt in het groen, op de buiten en individueel wil wonen, zoals in Australië, met de eerste buur op vijftig kilometer afstand. Wat collectief wonen vandaag kan bieden, is wat je vroeger in een dorpsgemeenschap had: je komt buiten en je kent iedereen. Ik zie die collectieve tuin als een tussenschakel waarin je weer leert omgaan met elkaar en zorg draagt voor elkaar. Dat vraagt om een vorm van afstandelijkheid. Ik zou niet met mijn beste vrienden willen samenwonen. Ook dat is buurschap: als je ze niet wilt zien, dan zie je ze ook niet. Er is geen druk.

SONJA VANBLAERE Net hier kan erfgoed een rol spelen. Het kan het samenleven ondersteunen. Erfgoed biedt vaak een structuur van aparte delen met een gemeenschappelijk erf. Als een vierkantshoeve wordt opgedeeld in individuele woningen, dan zullen de bewoners elkaar op het erf toch ontmoeten. Het is belangrijk dat je voor dat erf gemeenschappelijk verantwoordelijk bent. Wij vragen aan eigenaars van beschermd erfgoed om een beheersplan op te maken met een visie op lange termijn. Als dat collectief gebeurt, heb je weer die hefboomfunctie van erfgoed. Iedereen moet afspraken maken over het geheel.

Collectief beheer en eigendom

Collectief wonen lijkt op het eerste gezicht haaks te staan op het individuele Vlaamse woonmodel. Toch blijkt ook de Vlaming te verlangen naar

naberschap, naar een bepaalde mate van collectiviteit.

ERIK WIEËRS De homo sapiens leefde oorspronkelijk in grote families samen. We zijn dat ergens in de negentiende eeuw wat kwijtgeraakt. Vervolgens heeft het beleid in ons land het gezin centraal gezet, dat zijn individuele woning eigenhandig verwerft als een belegging voor de toekomst. De woning werd bekeken als een investering en niet als de oplossing voor een woonproblematiek. Vandaag zijn er heel wat oudere dames die helemaal alleen in een grote villa in het bos wonen, ver van alle voorzieningen en ver van iedereen. Die maken misschien wel de bedenking: is dit het ideale woonmodel dat men ons in de jaren zestig en zeventig heeft voorgeschoteld? Dat woonmodel verschilt sterk van bijvoorbeeld de wooncoöperatieën in Duitsland of Zwitserland. Die vertrekken van het idee: er is een problematiek, namelijk het wonen. Dat is een collectieve problematiek, en die gaan we collectief oplossen. Bij ons is het veeleer: iedereen moet een individuele woning hebben, dus hoe meer ik individueel kan verkopen, hoe meer geld ik kan verdienen. Dat is een heel andere benadering van hetzelfde probleem. Het leidt tot spijtige evoluties, zoals bijvoorbeeld op het Eilandje in Antwerpen. De stad verkoopt de gronden aan een ontwikkelaar. Die knipt dat in stukjes, want die verkoopt bij elk appartement ook een klein stukje grond. Eigenlijk is dat terrein dan verloren.

Dat is ook bij de herbestemming van erfgoed vaak het geval. Denk bijvoorbeeld aan het Militair Hospitaal in Antwerpen, dat versnipperd werd over private eigenaars. Restauratie wordt moeilijk in de toekomst. Hebben we geen nood aan meer collectieve beheersvormen en eigendomsformules?

ERIK WIEËRS Ik denk het wel. Grond is onderdeel van de speculatie. Als je de grond koppelt aan een woning, dan ben je het initiatief kwijt. Dat is ook de problematiek van de sociale woonwijken uit de twintigste eeuw. Veel woningen zijn intussen verkocht aan de huurder. Als de socialewoningbouwmaatschappij vandaag dichter wil bouwen op die gronden of de wijk collectief wil renoveren, gaat dat niet. Het verkopen van lapjes grond samen met een woning houdt op termijn het initiatief op grotere schaal tegen. Bij coöperatieve woningbouw is het een heel ander verhaal. De grond blijft in de coöperatie en de woningen worden verkocht, geleased of verhuurd. De grond, en dus ook het initiatief om in te grijpen op het geheel, blijft in de gemeenschap. De woning zelf kan in waarde stijgen en kan verkocht of doorgegeven worden aan de kinderen. Dat is veel toekomstgerichter.

SONJA VANBLAERE Dat probleem heb je ook bij erfgoed. Bij een beschermd landschap bijvoorbeeld, heb je tientallen individuele eigenaars, die samen verantwoordelijkheid moeten opnemen. Het erfgoed kan een katalysator zijn om die verantwoordelijkheid te nemen, maar ook om de gemeenschappelijke vruchten te plukken. Dat is interes-

sant aan collectieve woonvormen in erfgoed: aan de ene kant heb je de zorg voor het stukje erfgoed waarvan jij de gebruiker of eigenaar bent, maar je bent ook een stukje van het grotere geheel. Want het is niet dat ene huisje in het begijnhof of dat ene appartement in een complex dat maakt dat het erfgoed is. Het is het geheel. Er ontstaat een wisselwerking tussen het individuele waar je apart zorg voor draagt en het geheel waar je samen zorg voor draagt. In een beschermd landschap zijn er veel eigenaars en toch moet er één beheersplan worden opgemaakt. Dat is niet eenvoudig, maar het helpt om dat collectief te bekijken. Erfgoed is een hefboom om dat collectieve ook in instrumenten te vertalen.

ERIK WIEËRS Het is inderdaad interessant om voor collectiviteit in erfgoed te pleiten. Als je erfgoed als groep beheert, kan je het in de toekomst als een geheel vrijwaren. Voor zoiets als het Militair Hospitaal zou de stad bijvoorbeeld een coöperatie kunnen oprichten en de grond en de gebouwen inbrengen. De bewoners kunnen dan lid of aandeelhouder worden van de coöperatie. Het feit dat ze een stukje van een gemeenschappelijke eigendom hebben, is een interessante hefboom om het collectieve beheer op touw te zetten. De verantwoordelijkheid klopt dan ook met de ruimtelijke identiteit.

SONJA VANBLAERE In de erfgoedsector wordt vaak gewerkt met erfpachters. Het erfgoed is in handen van de overheid of van een andere instantie, die het in erfpacht geeft aan mensen die er zorg voor kunnen dragen. De National Trust in het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld, streeft via erfpacht naar gezamenlijke verantwoordelijkheid en beheer van erfgoed. Dat zijn interessante formules.

Leven in een nieuwe wereld

Laten we teruggaan naar het begin van ons gesprek. Collectief wonen in erfgoed is op veel vlakken duurzaam: gebouwen krijgen een nieuw leven, ruimtes of tuinen worden gedeeld. Maar hoe zit het met energetische duurzaamheid? Dat is toch niet altijd evident in oude gebouwen?

ERIK WIEËRS Er is een dubbele winst bij collectief wonen, ook in erfgoed. De eerste winst is dat je dichter bij elkaar woont en dus minder energie nodig hebt om te verwarmen. De tweede winst is dat je gemakkelijker groepssystemen kunt gebruiken om te verwarmen, water te zuiveren of te recupereren. Een warmtepomp bijvoorbeeld, werkt pas vanaf een tiental woningen goed. Wat ik soms vreemd vind in de discussie over duurzaamheid is dat de overheid oplegt dat wij gebouwen moeten isoleren om de CO₂-uitstoot te verminderen en om minder energie te verbruiken, maar wel achterblijft met alternatieve energie. Als de energie 100% groen zou zijn, dan hoef je zelfs niet te isoleren. In erfgoed is dat ook niet altijd mogelijk. Ik wil er niet voor pleiten om een

oude kapel met prachtige glasramen langs de buitenkant te isoleren. We kunnen er wel voor zorgen dat we die kapel met zonne- en wind-energie kunnen verwarmen. Maar het is toch wel vreemd dat erfgoed een uitzondering krijgt voor de EPB-regelgeving. Als je in erfgoed woont, maakt het dan niet uit dat je CO₂ uitstoot?

SONJA VANBLAERE Wij vertrokken vroeger inderdaad vanuit de uitzondering: dat we bij beschermd erfgoed bepaalde zaken niet hoeven te doen. Vandaag willen we net af van die idee van de uitzondering. We gaan ervan uit dat er geen uitzondering is, dat duurzaam wonen altijd moet kunnen, ook in erfgoed. De uitzondering komt op het einde: als iets echt niet anders kan, dan pas is er een uitzondering mogelijk. Dat standpunt heeft een hele ontwikkeling gekend. Vroeger spraken we over het verzoenen van erfgoed met duurzaamheid. Verzoenen? Was er dan een oorlog misschien? De semantiek daarvan is niet onbelangrijk. Je moet die twee doelstellingen samen bekijken: hoe kan je duurzaam zijn en tegelijkertijd de essentiële erfgoedwaarden behouden? Ook voor het nieuwe energieprestatiecertificaat willen wij geen uitzondering, maar wel een aangepast EPC voor erfgoed dat aanvaardbaar is. We hebben onze verantwoordelijkheid tegenover het erfgoed. Maar erfgoed moet ook duurzaam zijn: voor de gebruiker, het klimaat en de samenleving. Ook dat is een verantwoordelijkheid van de erfgoedsector. Daarom dat ik in het begin van ons gesprek zei dat we moeten aansluiten op het maatschappelijk debat. We leven nu eenmaal in een nieuwe wereld, een wereld waarin klimaat en duurzaamheid belangrijk zijn. Maar tegelijk stond ons erfgoed eeuwenlang in een andere wereld. Ook die context moeten we een stukje kunnen meenemen.